

karaktereigenschappen en eigenaardigheden, als extra dimensie. Deze typologie combineert hij met de laatste twee tijdvakken uit de indeling van de negentiende en twintigste eeuw van C.A. Davids. De ene periode is die van het liberale project van omstreeks 1850 tot 1914, waarin de Nederlandse eenheidsstaat werd uitgebouwd met aandacht voor nationale gevoelens van burgerschap, een liberalisering van de economie en een beginnende democratisering van de politiek. De andere periode is die van het verzuilingsproject (van omstreeks 1900 tot 1990), met als kenmerken verzuilde organisaties, verzorgingsstaat, sociaal partnerschap en 'ingroei' in internationale verbanden. Vervolgens werkt Van der Woude de relatie tussen staat en maatschappelijk middenveld uit, met typologieën van belangenorganisaties en politieke partijen. Zijn hoofdstuk wordt gevolgd door een interessante beschouwing van de algemene verschuivingen in de politiek en de politieke representatie in Nederland tussen 1875 en 1975 door Bernard van den Braak. Het boek verdient alleen al aandacht vanwege deze twee beschouwingen over de samenhang tussen het karakter van maatschappelijke organisaties, politieke partijen en het politieke bestel en de rol van individuen daarin.

Wat mij bij het lezen van de biografieën tegenviel, was dat ik aan het eind van elke biografie een slotbeschouwing verwachtte waarin met hulp van de door Van der Woude opgestelde typologieën de centrale vraag werd beantwoord, maar dit bleek niet het geval. Nu blijven de in deze levens relevante elementen over de ontwikkeling van middenveld naar politiek te impliciet. Zij worden pas samengevat in het slothoofdstuk van Van der Woude, dat vanwege het gedetailleerde model echter slechts een betrekkelijk algemene conclusie kent met zeven personen in het kwadrant van 'staatsman/parlementariër' en vijf in dat van 'advocaat' (Biesheuvel komt in beide voor). Echter, de schetsen zelf en de twee beschouwingen zijn genoeg redenen om het boek uit de kast te trekken.

Slaa, Robin te, Klijn, Edwin, **De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935** (Amsterdam: Boom, 2009, 938 blz., ISBN 978 90 8506 813 6).

Met *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging* hebben Robin te Slaa en Edwin Klijn een titanenwerk achter de rug. In hun meer dan 900 bladzijden tellende boek ontleden ze de partij van Anton Mussert tijdens haar eerste vier jaren.

In 1935 haalde de NSB bij de Provinciale Statenverkiezingen 7,9 procent van de stemmen, wat ongezien was voor een debuterende partij. In slechts vier jaar tijd was de NSB van een achterkamerpartijtje uitgroeide tot een geduchte politieke tegenstander die voor onrust zorgde in het democratische kamp. Daarmee hadden ze de andere – niet meer dan marginale – fascistische partijtjes ver achter zich gelaten. Robin te Slaa en Edwin Klijn gaan in dit boek na waarom de NSB in die eerste jaren zo succesvol was.

Vanaf haar ontstaan in 1931 schipperde de NSB tussen het Italiaanse fascisme en het Duitse nazisme. Want hoewel het nationaalsocialisme expliciet in haar naam voorkomt, was de partij zeker in de beginperiode erg gericht op het Italiaanse voorbeeld. Zo bezat het programma van de NSB oorspronkelijk geen raciaal karakter en werd uitdrukkelijk een niet-antisemitische houding aangenomen. Hierdoor had de NSB zelfs Joden in haar rangen. Deze schijnbaar verdraagzame houding strookte echter niet altijd met de achterban, die zich meer en meer met het Duitse nazisme identificeerde. De NSB kreeg daardoor ook steeds meer een antisemitisch karakter.

Ondanks het ontbreken van een harde antisemitische lijn in de ideologie van de NSB, ontkrachten Te Slaa en Klijn de gangbare these dat de partij in haar beginperiode gematigd was. De ongelijkheid der mensen was een standpunt dat reeds in het begin aanwezig was in de ideologie van de NSB en de fundering moest zijn voor de invulling van de staatsmacht. Die radicaliteit toonde zich

bovendien ook in Musserts visie op het staatsbestel. Een almachtige staat zou geleid worden door een dictator en de belangen van het individu waren ondergeschikt aan die van de staat. 'De beweging van Mussert was altijd een typisch fascistische beweging en dus per definitie radicaal', zo weerleggen de auteurs meer gematigde visies (783).

De bewondering voor het Duitse nazisme en het Italiaanse fascisme, speelde de NSB voortdurend parten. Hoewel de partij zich nationalistisch profileerde en streefde naar de wedergeboorte van het Nederlandse imperium, werd ze door buitenstaanders gezien als on-Hollands. De partij werd verweten dat ze zich te veel zou richten op haar Italiaanse en Duitse voorbeelden. Ook het discours en de vormentaal – de uniformen, het marcheren, de strenge discipline – pasten volgens buitenstaanders niet bij de Nederlandse aard.

Uitgebreide aandacht gaat in het boek niet alleen naar het contact tussen de NSB en andere fascistische partijen en figuren, maar vooral naar de vorming en de veruitwendiging van de partij-ideologie. Ook de botsingen met sociaaldemocraten, communisten en katholieken, de Groot-Nederlandse aspiraties, propagandamethoden en de politieke koers komen uitgebreid aan bod.

De vraag waarom de NSB zo'n succes kende, beantwoorden de auteurs op een drieledige manier. In de eerste plaats was de figuur van Mussert een belangrijke succesfactor voor de NSB. Mussert was geen bevlogen ideoloog, maar hij straalde degelijkheid en fatsoen uit, een imago dat werd versterkt door zijn reputatie als ingenieur. Toch plaatsen de auteurs ook kanttekeningen bij Musserts rol. Het was immers ook de specifiek Nederlandse historische context die het mogelijk maakte dat een man als Mussert deze grote leidersrol kon vervullen. In landen als België of Frankrijk, die bijvoorbeeld meer geleden hadden onder de Eerste Wereldoorlog, had Mussert wellicht niet hetzelfde succes gekend.

Een tweede reden voor het succes van de NSB zien de auteurs in de uitstraling van de partij. Een

geoliede propagandamachine zorgde ervoor dat de NSB eensgezindheid, daadkracht en gehoorzaamheid uitstraalde. Het gevoel ergens bij te horen was voor velen een belangrijk motief om lid te worden van de beweging.

Tenslotte speelde ook het ideaal van de volksgemeenschap een rol. Verschillende aanhangers kozen met hun lidmaatschap niet enkel tégen maatschappelijke fenomenen als de parlementaire democratie of het communisme, maar kozen daarentegen vóór een 'nationale en sociale volksgemeenschap' (792). Hiermee wijzen de auteurs erop dat de NSB niet louter gezien mag worden als een reactionaire partij.

Na de moeizame start die gevolgd werd door enkele enorm succesvolle jaren, was de NSB echter door een steeds verdere radicalisering tegen het einde van 1935 in een benauwend isolement terecht gekomen. En daarmee sluiten de auteurs dit eerste lijvige deel van wat een drieluik moet worden af.

Dat Te Slaa en Klijn grondig te werk zijn gegaan, lijdt geen twijfel. Minutieus hebben ze alle vergaderverslagen, berichten, mededelingen, correspondentie, pamfletten, memo's, procesdossiers, krantenartikelen, enzovoorts onder de loep genomen. Dit monnikenwerk resulteert echter in een overgedetailleerde beschrijving van de standpunten, meningsverschillen en machtswissels in de rangen van de NSB. Deze overvloed van details is voor de niet-gespecialiseerde lezer wellicht te verregaand. Een korte synthese na elk hoofdstuk was de samenhang van het boek zeker ten goede gekomen en had ervoor kunnen zorgen dat het boek op verschillende niveaus, door lezers met verschillende verwachtingen gelezen kon worden. Nu blijft het boek echter te veel hangen bij beschrijvingen in plaats van duidelijke analyses. De grote lijnen verdrinken in de poel van onbelangrijke details en uitweidingen waarvan de relevantie voor het onderzoeksonderwerp niet altijd duidelijk zijn. Door het ontbreken van een concrete probleemstelling, kabbelt het boek gestaag verder, zonder voortgestuwd te worden door onderzoeksvragen. De chronologische opbouw (het

hele boek bestrijkt amper vier jaar) geeft daarnaast het gevoel dat het hele verhaal maar langzaam vordert.

Tegelijkertijd is het boek echter zo volledig dat het een ideaal naslagwerk is voor mensen die geïnteresseerd zijn in de bijna dag-tot-dag partijpolitiek van Mussert en zijn achterban. Bovendien is de taal van Te Slaa en Klijn aangenaam licht en hebben ze enkele interessante hoofdstukken gelukkig geïsoleerd van het voortkabbellende chronologische verhaal.

De auteurs hebben in ieder geval een uiterst nauwgezet overzichtswerk afgeleverd dat tot nog toe ontbrak in de historiografie.

ALINE SAX, UNIVERSITEIT ANTWERPEN

Kok, Jan, Van Bavel, Jan (eds.), ***De levenskracht der bevolking. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum*** (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2010, 446 blz., ISBN 978 90 5867 789 1).

De belangrijkste kwesties in het sociale debat tijdens het interbellum staan nu opnieuw hoog op de maatschappelijke agenda: lage vruchtbaarheid, vergrijzing en internationale migratie. Daarmee is *De levenskracht der bevolking*, een product van de Vlaams-Nederlandse Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap Historische Demografie, verrassend actueel. De bundel verbindt het contemporaine discours uit het interbellum met de feitelijke demografische ontwikkelingen in de Lage Landen. Deze combinatie komt nog nauwelijks voor en is een van de merites van het boek.

Politici, wetenschappers en kerkelijk leiders vreesden in de jaren 1920 en 1930 zowel voor overals onderbevolking. Sommigen waren bang dat als gevolg van de sterftedaling de bevolkingsomvang zou groeien. Anderen wezen er op dat die groei slechts tijdelijk was omdat ook het kindertal daalde en zagen met angst en beven bevolkingskrimp

tegemoet. In Nederland en België daalden in de jaren twintig en dertig de vruchtbaarheidscijfers terwijl het percentage echtscheidingen en het aandeel alleenstaanden stegen. Angsten over de kwantiteit en de kwaliteit van de bevolking werden in de debatten en vertogen toegeschreven aan de groeiende levensstandaard, de voortschrijdende individualisering en secularisering, de emancipatie van de vrouw en het oprukkende consumentisme.

Het gedrag dat de intellectuele elite in het interbellum zo veel zorgen baarde, wordt nu niet meer als afwijkend gezien. Gezinnen met twee kinderen zijn de norm, steeds meer mensen blijven 'single' en van echtscheiding kijkt niemand meer op; sterker nog, deze 'gedragingen' behoren tot de verworvenheden van een moderne levensstijl. Het is opmerkelijk dat dit innovatieve gedrag in weerwil van een negatief geladen discours tot stand kwam. In het artikel, 'Uitstel en afstel van het ouderschap tijdens het interbellum in Nederland' toetsen Jan Van Bavel en Jan Kok twee verklaringen. Was het de economische crisis zoals de hedendaagse vakliteratuur beweert, of leidden de door tijdgenoten aangegeven moderniseringstendenzen tot lagere vruchtbaarheid? De auteurs gebruiken gegevens over vruchtbaarheid op het microniveau van individuele echtparen en nemen zowel kenmerken van de echtparen, zoals hun beroep en religie, als van hun woonomgeving, zoals het percentage werklozen en het aantal winkels met luxe artikelen, in de analyse mee.

Het artikel illustreert de kracht van de levensloopbenadering, een heuristisch instrument waarmee onderzocht kan worden in hoeverre en op welke leeftijd individuen bepaalde transities in de levensloop, zoals het krijgen van een (eerste) kind, doorlopen onder invloed van hun historische en geografische context en hun sociale netwerken. Door te vergelijken tussen cohorten wordt de mate van innovatie in de tijd gelokaliseerd. Vrouwen die in de tweede helft van de jaren dertig trouwden, blijken meer dan de huwelijkscohorten daarvoor en daarna, kinderloos te blijven of slechts één kind te krijgen. Intracohort vergelijkingen laten zien